

Resumé: Geboortehuis van Paus Adriaan en het huis *Brandaa*

Grote uitsnede kaart Hogenberg (± 1572) op basis van kaart Melchisdech van Hoorn (1569/1570)

Detail kaart Hogenberg: situatie Brandstraat/Smeestraat. Tweede pand vanaf Brandstraat (zuidwaarts) De Drie Schabellen. Waarschijnlijk onder genoemd huis het geboortehuis Paus Adriaan.¹

Links tegen de achterzijde van het huis *De Drie Schabellen* treffen we een aanbouw aan. Dit huisje, volgens een oude beschrijving een 'camer (begane grond met zolderverdieping) met de afmetingen 3 El breed en zes El diep, is het geboortehuis van Paus Adriaan. Dit nederige huisje heeft een verbinding met de Oudegracht. Rechts van het pand *De Drie Schabellen* bevindt zich een poortgebouw.² Zowel *De Drie Schabellen*, het poortgebouw (later Oudegracht 269) is in 1570 in bezit van de familie Van Overmeer, houtkoper en schepen. In het begin van de jaren zeventig van de 16de eeuw verrijst er in de tuin van *De Drie Schabellen* tegen de dan al bestaande hoeve (zie kaart), die eveneens in bezit is van deze gefortuneerde familie (het gehele perceel strekte zich uit tot aan de Springweg), een groot pand van 6 meter breed en 18 meter diep bestaande uit drie verdiepingen. Dit huis staat in de registers te boek als het huis *De Lange gang* en zal in het midden van de 19de eeuw worden gesloopt. Zowel *De Drie Schabellen*, het huis *De Lange Gang* als de hoeve (gedurende de 17de eeuw verbouwd tot atelier) is door de eeuwen heen altijd in bezit geweest van één familie.

¹ Deze kaart geeft op basis van mijn onderzoek, zie de twee publicaties, een uit 2014 met als titel *De Drie Schabellen, een vergeten stadskasteel* en een uit 2018 *Van Brandaa tot De Drie Schabellen* een tamelijk nauwkeurig beeld van de toenmalige situatie.

² Akte 1570: 'Poortgen' gebouwd tussen *De Drie Schabellen*, nu Oudegracht 267 en naast gelegen pand Oudegracht. Volgens de akte is er ook een poortgang. Er staat: gedeeltelijke overkapping poortgang t.b.v. verbinding hoeve die achter op het perceel is gelegen. Dat zou betekenen dat de eerder vermelde hoeve met bleekveld wordt verbouwd (zie uitsnede) tot het huis met *De Lange Gang*.

In de 14de eeuw heeft het huis *De Drie Schabellen* (grondig verbouwd in 1446), een andere naam en wel het huis *Brandaa* waarnaar de Brandstraat is vernoemd. Volgens een akte uit 1300 (in het Latijn opgesteld) heeft IJsbrandt van der Aa, van daar de naam van het huis, in de loop van de 13de eeuw het pand van een adellijke familie verworven. Verder staat er dat het gebied tot aan de tegenwoordige Brandstraat volgebouwd is met stallen en schuren. Na enig speurwerk blijkt het huis *Brandaa* het huidige achterhuis te zijn van *De Drie Schabellen* (de grote verbouwing in 1446 is een samenvoeging van een al bestaand voorhuis aan de gracht met een daarachter liggende woontoren).

In de 13de, 14de, 15de en 16de eeuw is het gehele complex (voor- en achterhuis) vrijstaand geweest (met in de 13de eeuw waarschijnlijk links en rechts, haaks op de Oudegracht een waterloop, die in de volgende eeuw met zand is volgestort – zie toelichting hieronder; het pand is bijna over de gehele diepte verzakt, helt sterk naar links over). Dus zowel links als rechts van het pand heeft een gang gelopen. Pas later in de 17de eeuw wordt er op een plek noordwaarts een groot stenen pand gerealiseerd, nu Oudegracht 265 (de toenmalige eigenaar vraagt in 1698 toestemming om zijn nieuw te bouwen pand tegen *De Drie Schabellen* 'aan te zetten'). In ongeveer dezelfde tijd wordt er aan de andere kant van *De Drie Schabellen* een kleiner pand gebouwd. Opmerkelijk is dat beide panden geen buitenmuren hebben, maar gebruikmaken van de buitenmuur van *De Drie Schabellen* (de muurijzers ervan zijn in beide panden zichtbaar).

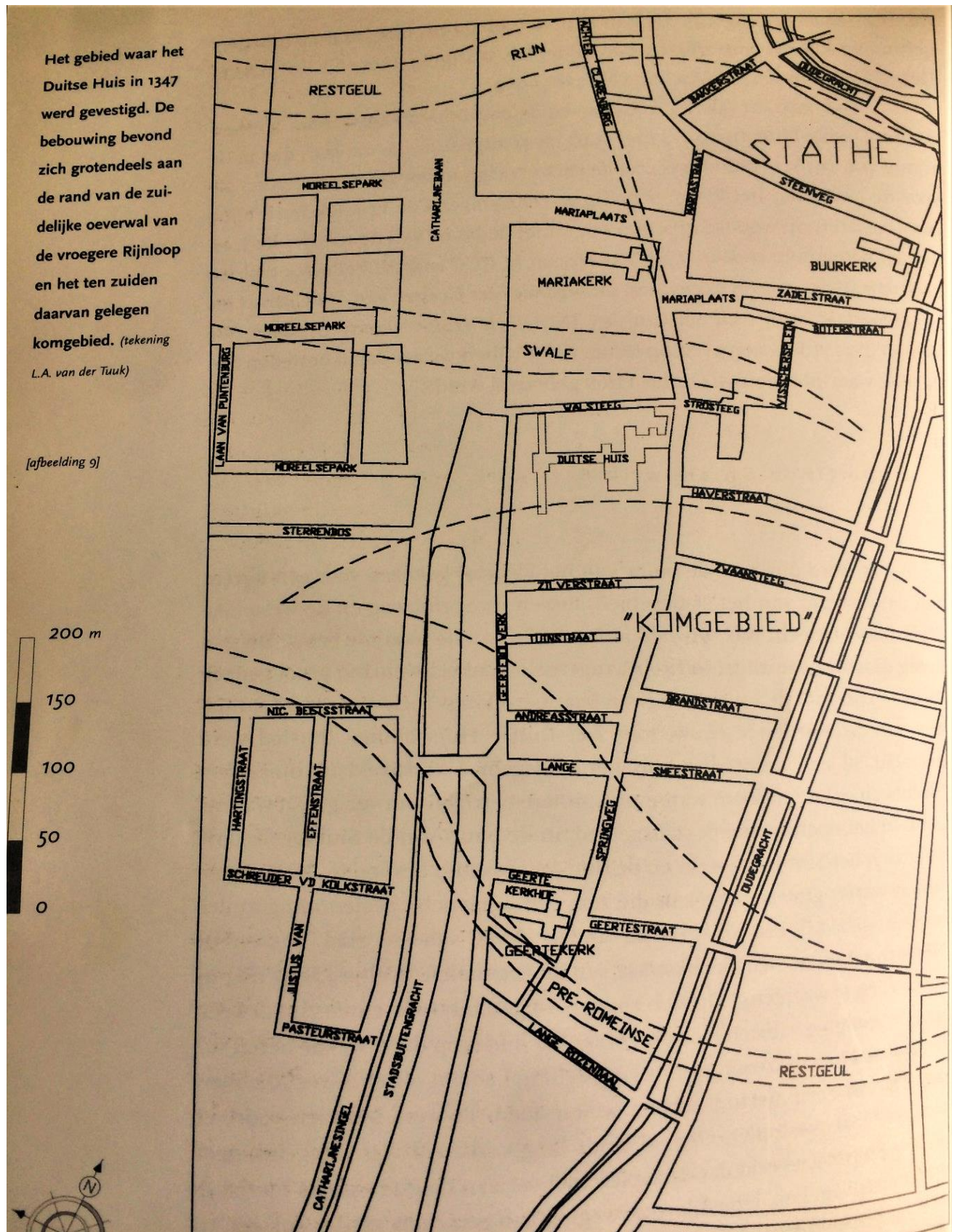
Toelichting: Over de fysisch geografisch situatie van het huis Brandaa en de directie omgeving in de vroege middeleeuwen

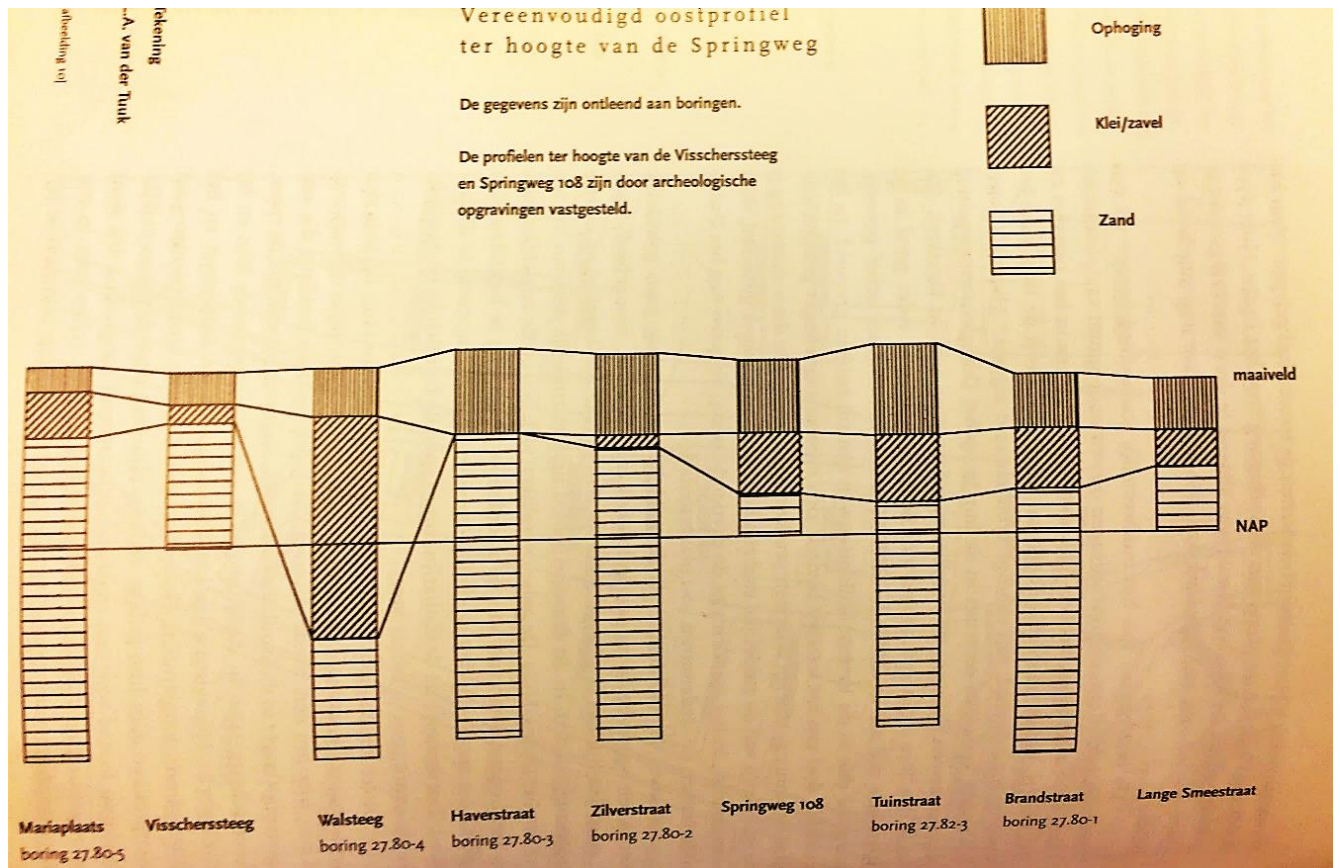
In *De vestiging van het Duitse huis in de stad Utrecht* (2000) van Martin de Bruijn e.a. staat een korte verhandeling over de fysisch geografische toestand in het gebied van de Walstraat tot en met de Smeesteeg. Dat gebied ligt volgens een geologisch onderzoek in een komgrond, wat wil zeggen dat dat gebied lager ligt (circa 1 à 1,5 meter) en de fysische samenstelling van de bodem anders is dan de omliggende gebieden (zie tekening hieronder). Komgronden zijn natte gronden omdat in tegenstelling tot de nabijgelegen gronden er een dikke klei/zavellaag aanwezig is (zie de kritiek hierop in *Situatie in de Romeinse tijd*, Aanvulling 4). Deze laag ligt direct op de zandlaag waardoor het water minder geabsorbeerd wordt. En omdat het gebied lager ligt, moet het water afgevoerd worden via een afwateringssysteem en dat was toentertijd een sloot of geul.³ Bovenop op de harde zavel/kleilaag werd ter ophoging een laag aangebracht bestaande uit zand of alerhande restmateriaal dat elders vandaan werd gehaald.

Dus haaks op de Oudegracht zouden in dat komgebied in de 13de eeuw afwateringskanaaltjes geweest moeten zijn en die zouden langs de erven van de

³ Komgrond of komklei bestaat uit zware rivier- of zeelei. De laaggelegen komgronden achter stroomruggen van onbedijkte rivieren werden vroeger regelmatig overstroomd. Verder van de rivier was de stroming minder snel. Daardoor werden hier de zeer fijne kleideeltjes afgezet die de komgronden vormen. Deze gronden zijn vaak nat en moeilijk te bewerken. Zavel ("kiezelzand") is een grondsoort. Zavel houdt doorgaans het vocht vast.

oude stenen bebouwingen/huizen richting de Oudegracht moeten hebben gelopen. Het is al met al aannemelijk dat dergelijke slootjes of geulen ook langs het huis *Brandaa* hebben gelopen.

Dwarsdoorsnede profielen van boringen, tweede van rechts de Brandstraat

Over de waterlopen valt nog het volgende op te merken. In het boek *Tussen Zwaansteeg en Achterom*; het stegenboek van Utrecht (2019) van B. Poortman wordt voor wat betreft het ontstaan van stegen gesteld dat de eerste functie van de stegen de waterbeheersing en de afvoer van water was. Ten behoeve daarvan werden greppels en sloten gegraven die het water afvoerden naar de aftakking van Rijn (de Kromme Rijn) die later na een vernuftige ingreep de Oudegracht wordt genoemd. Door gebruik te maken van de hoogteverschillen of door het graven van een sloot of geul liep het water vervolgens af via een helling naar de lager gelegen rivier of gracht, zie tekeningen Kipp pag. 27 van mijn boek.

De eerste verkavelingen in de stad Utrecht (voor 1300) stonden haaks op de rivier (vanwege de natuurlijke situatie was de breedte maximaal 14 à 16 meter en diepte kon meer dan 50, soms 100 meter bedragen). Tussen 1122 en 1127 werd deze rivier uitgegraven en gekanaliseerd en heette voortaan 'Novum Fossatum' (later omgedoopt tot Oudegracht). Nadat deze vaak grote percelen werden uitgegeven, aanvankelijk geschiedde dat nog door de bisschop of burggraaf, werd de ontginning en de ontwikkeling van deze percelen vooral door de adellijke stand ter hand genomen. Later werden die kavels verder opgedeeld.

Zoals in mijn boek te lezen is, is ±1200 het gebied tussen de Brandsteeg en de Smeesteeg in vier grote percelen verdeeld. Vanaf die tijd moet er in voornoemd gebied het eerste stenen huis zijn gerealiseerd (het product baksteen wordt rond 1150 gangbaar). Dát huis zou op het eerste perceel, gerekend vanaf de Brandsteeg, gebouwd zijn tegen waarschijnlijk een opgehoogde 'dijk' van materiaal dat

afkomstig was van de gegraven gracht en wel op de dikke kleilaag (een oude afzetting van een rivier), zie verhandeling over komgronden.⁴ Wat later werd er een stenen huis op de met zand opgehoogde 'dijk' neergezet, die weer wat later onderkelderd werd (zie over de fysische geografische situatie in de Romeinse tijd in dat gebied: Aanvulling 4). In 1446 werden beide bovengenoemde stenen huizen aan elkaar gevoegd.

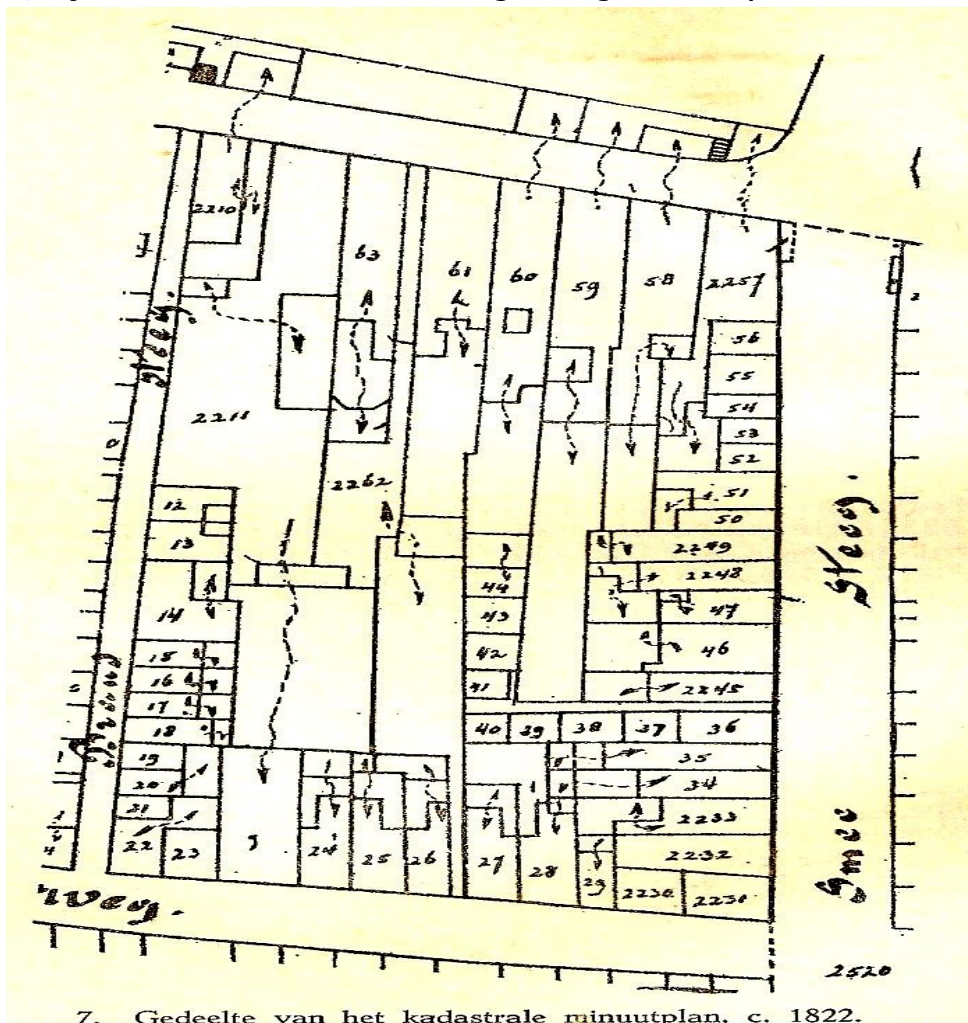
Het gebied eromheen werd gebruikt voor agrarische doeleinden (zie de in Latijn opgestelde akte uit 1300) en voor opslag, stallen voor de paarden etc. Welnu, om het overtollige water in dat gebied te lozen, werden er greppels gegraven richting de Oudegracht. Zowel ten noorden als ten zuiden van het oudste stenen huis gesitueerd op het eerste perceel vanaf de Brandsteeg, dat de naam *Brandaa* draagt, naar een van de eerste bewoner IJsbrandt van der Aa, heeft er een afwateringskanaaltje gelopen. De Brandsteeg heeft, dat moge duidelijk zijn, aanvankelijk een afwateringsfunctie gehad.

In 1402 wordt voor de eerste keer melding gemaakt van de Brandsteeg, maar eerder en dan spreken over de 13de eeuw was het nog een waterloop die aan het eind van de 14de eeuw wellicht deels met zand werd volgestort om de steeg begaanbaar te maken (toentertijd moet de steeg een grillig verloop hebben gehad). Kennelijk leidden dergelijke ingrepen tot problemen. Aan het eind van 14de eeuw werden op gezag van het bestuur van de stad de stegen tot 18 voet (± 5 meter) verbreed.

Hoe precies de afwateringssituatie in het gebied rondom de Brandsteeg was, blijft ongewis. Wat in ieder geval vaststaat, is dat er geulen gelopen hebben voor de afvoer van water. Mijn vooronderstelling is dat er niet alleen een geul ten zuiden van *De Drie Schabellen*, zoals het huis vanaf 1446 wordt genoemd, gelopen heeft en wel op het perceel dat tegenwoordig Oudegracht 269 als naam heeft, maar ook aan de noordzijde van voornoemd pand. Voor wat betreft de geul ten zuiden: op de bij het boek bijgevoegde *Stegenkaart van Utrecht* staat een (verdwenen) steeg met als nr. 148 ingetekend (in het hele boek kan ik verder niets terugvinden over deze steeg). Deze 'steeg' is doorgang geweest naar het huis *De Lange Gang* dat eind 16de eeuw op het perceel van *De Drie Schabellen* is gerealiseerd. Dat huis is eerder via het perceel Oudegracht 269 door middel van een steeg verbonden geweest met de Oudegracht. Voor alle duidelijkheid beide percelen waren vanaf 1550

⁴ Er is nog een theorie denkbaar. Oorspronkelijk waren er brede oevers langs de oorspronkelijke meanderende rivier de (Kromme) Rijn die door, wat nu binnenstad van Utrecht is, liep. De oeverwallen van die rivier dienden dan als een bescherming. Dit is uiteraard een weergave van de situatie voordat de Oudegracht is gegraven (1127) – gracht is verbastering van het vroegmiddeleeuwse woord 'graffen' – gegraven, het is dus een gekanaliseerde verbinding tussen twee bochten. Voor wat betreft ons achterhuis (vermoedelijk een woontoren) zou dat kunnen betekenen dat die woontoren, in welke vorm dan ook, al uit de 11de eeuw zou dateren, een bevestiging van een stelling uit het proefschrift van T. Hermans *Middeleeuwse woontorens in Nederland* (2013) dat er in de 11de eeuw: 'een tiental (!) woontorens in de stad moet hebben gestaan', die gericht waren op het ommeland (de stad was toen nog niet omweld, laat staan ommuurd). Die woontoren zou dan gebouwd zijn midden op de komgrond die zoals gezegd uit zware klei bestaat (zie tekeningen hierboven).

in bezit van de familie Overmeer. In 1570 wordt er gesproken van een poortgebouw dat tegen *De Drie Schabellen* is aangebouwd. Begin 17de eeuw wordt dat poortgebouw, de gang naar de Oudegracht en een deel van het erf verkocht en verrijst er een nieuw stenen huis. Om het tamelijk omvangrijke gebied af te bakken wordt een nieuwe muur gebouwd ter afscheiding van beide percelen (de oude was die met het pand Oudegracht 271, restant ervan is nu nog zichtbaar). Nu moet er een nieuwe verbinding gemaakt worden met het achterhuis *De Lange Gang* en de ontsluiting ervan gebeurde via een doorbraak in het pand *De Drie Schabellen*. De huidige voordeur ervan verschaftte de toegang tot de gang die meer dan 36 meter lang was. Dus de steeg met als nummer 148 die ingetekend is op de *Stegenkaart* is de gang die pas in het begin van de 17de eeuw is gerealiseerd en niet de steeg die over het grondgebied van Oudegracht heeft gelopen (een tip als je een boek met een dergelijk onderwerp samenstelt, kijk dan ook eens op de oude kaarten, bijvoorbeeld die van Braun Hogenberg uit 1572).⁵

7. Gedeelte van het kadastrale minuutplan, c. 1822.

Perceel 2263 (*De Drie Schabellen* met tuin) en 2262 *Huis De Lange Gang* via een gang verbonden met de *Oudegracht* (beide percelen zijn van één eigenaar, opmerkelijk is de steeg/gang die doorloopt tot aan de *Springweg* en één die uitmondt in de *Smeesteeg*, steeg 149). Perceel 2261 is *Oudegracht* 269. Op de percelen 2211 en 2210 (in 1911 samengevoegd t.b.v. bouw *Paus Adriaanschool*) stonden voor die tijd, na 1590, twee panden.

⁵ Poortman heeft zich gebaseerd op de kadastrale kaart van de stad Utrecht uit 1832.

Als we kadastrale kaart uit 1822 erbij pakken, dan treffen we voor wat betreft de noordzijde van *De Drie Schabellen* een andere situatie aan dan waar Poortman nog van uitgegaan is. Tussen de percelen 2210 en 2211 treffen wij een gang aan die verbonden is met een perceel dat gelegen is aan de Brandsteeg. Volgens bovenstaande kadastrale kaart behoort die gang en erf tot 2210. De gang wordt in 1910 opgeofferd bij de bouw van de Paus Adriaanschool en het perceel wordt in het midden van de 19de eeuw volgebouwd.

Als we nog verder teruggaan in de tijd, naar het midden de 15de eeuw, de tijd dat Adriaan Boeyens (paus Adriaan) wordt geboren, dan zien wij dat aan de noordzijde van *De Drie Schabellen* ook een doorgang of steeg of een zogenaamde 'ozendrop' heeft gelopen, die vanaf de Oudegracht het geboortehuis van Paus Adriaan dat tegen *De Drie Schabellen* was aangebouwd, heeft ontsloten. Deze doorgang is eind van de 17de eeuw opgeofferd ter realisatie van een nieuw stenen grachtenpand op die plek (de toenmalige eigenaar Henricus Bosch vraagt toestemming aan de eigenaar van *De Drie Schabellen* om zijn pand tegen voornoemd pand 'aan te zetten', zoals ik al eerder heb gememoreerd).